

Социално-икономически перспективи за българското земеделие в променяща се политическа среда

Проф. д-р Пламена Йовчевска*

Гл. ас. д-р Даниела Цвяткова**

Институт по аграрна икономика, Селскостопанска академия – София

E-mail: yovchevska54@gmail.com*, daniela_80@abv.bg**

Резюме

Опит за идентифициране на маркери за проявяване на определени социално-икономически перспективи за българското земеделие, в резултат от променящата се политическа конюнктура в България, е цел на настоящото изследване. Генезисът на част от съвременните процеси в отрасъла може да се датира преди повече от три десетилетия. С трансформацията на социалния модел у нас започват промени, които бележат два съществени стопански прехода – към свободен пазар и към общ европейски пазар. Процесите, които протичат в националната икономическа система, оказват силно влияние върху стопанската среда в аграрния отрасъл. Монополните предимства за развитие на земеделие у нас попадат в координатната система на политически решения – „връщаме земята в реални граници“, доминирани от мотиви за възстановена справедливост и административни решения, взети при липса на задълбочен икономически анализ. Земеделieto преминава през висок дял необработваема земя, търсейки път към пазарното стопанство. При присъединяването към общия европейски пазар се проявяват редица дисбаланси с ранг на неравенства, които се пораждат от интензивното разширяване на производството на екстензивни култури със слята повърхност, следствие от избрания начин на подкрепа – на единица площ. Интензивните производства, секторите на плодове и зеленчуци, подотрасъл животновъдство са обявени за „уязвими“. Миграционни процеси към големите градски центрове ускоряват обезлюдяването на редица малки населени места в селските райони. Тези процеси са в дисонанс с промените в общностната земеделска политика и пораждат неблагоприятни социално-икономически проблеми. Настъпилите промени в българското общество намират израз в доверието, което получават част от политическите субекти при последния изборен процес у нас. Анонсът към промяна в законодателната инициатива свидетелства за идентифицирани проблеми в българското земеделие и воля за подобряване на социално-икономическите перспективи пред отрасъла.

Ключови думи: земеделие; социално-икономически перспективи; малки и фамилни стопанства; политическа среда

Socio-economic perspectives for Bulgarian agriculture in a changing political environment

Prof. Dr. Plamena Yovchevska

Ph. D. Chief Assistant Prof. Dr. Daniela Tsvyatкова

Institute of Agrarian Economics, Agricultural Academy – Sofia

E-mail: yovchevska54@gmail.com*, daniela_80@abv.bg**

Citation: Yovchevska, Pl., Tsvyatкова, D. (2021). Socio-economic perspectives for Bulgarian agriculture in a changing political environment. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 66(4), 67-82 (Bg)

Abstract

An attempt to identify markers for the manifestation of certain socio-economic prospects for Bulgarian agriculture, as a result of the changing political situation in Bulgaria, is the aim of this study. The genesis of some of the modern processes in the sector can be dated more than three decades ago. With the transformation of the social model in our country, changes begin, which mark two significant economic transitions – to a free market and to a common European market. The processes that take place in the national economic system have a strong impact on the economic environment in the agricultural sector. The monopoly advantages for the development of agriculture in our country fall within the coordinate system of political decisions for cardinal agrarian reform, the emanation of which was the restitution of the land to the former owners “in real boundaries”, reform dominated by motives for restored justice and administrative decisions taken in the absence of in-depth economic analysis. Agriculture passes through a high share of uncultivated land, looking for a way to the market economy. When joining the common European market, a number of imbalances with the rank of inequalities appear, which arise from the intensive expansion of the production of extensive crops with a merged surface, as a consequence of the chosen method of support – per unit area. Intensive – the fruit and vegetable sectors, and the livestock sub-sector have been declared “vulnerable”. Migration processes to large urban centers accelerate the depopulation of a number of small settlements in rural areas. These processes are at odds with changes in Community agricultural policy and cause adverse socio-economic problems. The changes that have taken place in the Bulgarian society find expression in the trust that some of the political subjects receive during the last election process in our country. The request for a change in the legislative initiative testifies to the identified problems in Bulgarian agriculture and the will to improve the socio-economic prospects for the sector.

Key words: agriculture; socio-economic perspectives; land relations; small and family farms; political environment

Въведение

Това изследване се извежда в рамките на проект „Поземлени отношения и европейска политика: синергия и перспективи за българското земеделие (ПОЗЕСИН)“, насочен към разкриване на синергийни възможности за потенциални ползи за българското земеделие от съчетаването на общностната земеделска политика, националните социокултурни специфики и социално-икономическите предпоставки. Цел на авторите е да идентифицират маркери за открояване на определени социално-икономически перспективи за българското земеделие, резултат от актуални промени в политическата конюнктура в България.

Със способността да осигурява поминък, да подобрява средата за производство, да стабилизира стопанския живот по веригата земеделско/семеино стопанство – местна общност – регионални структури – национална икономика, традиционно, като събирателен образ,

селото привлича изследователи от различни епохи (Габе, 1890; Хаджийски, 1974), научни направления и теоретични области на знанието (Кабакчиева, 2007; Петков, 2013; Съйкова, 2014; Рангелова, 2015; Мантарова, 2018). Всички автори откриват в социокултурната устойчивост на селската екосистема потенциал, който се превръща в ядро за социално-икономическа перспектива за българското земеделие и за националната икономика. Традиционно България се определя като аграрна страна. Българската природа е надарена с монополни качества (по Маркс) за развитие на земеделие. Агроекологичните дадености благоприятстват в страната да се отглеждат 145 културни растителни вида под открито небе. Природният капитал е основа за успешна стопанска дейност, която традиционно отрежда на селското стопанство у нас водеща роля в бита и културата на селския жител, в икономиката на локалните общности, в развитието на регионите и националното стопанство. Социокултурните традиции в българското зе-

меделие са в основата при възстановяване на страната от редица кризи, породени от трансформация в социалния модел на обществата и последващи промени с политически, институционални и стопански последици за социално-икономическата конюнктура у нас.

Избраният начин за подкрепа на доходите на заетите в земеделието – на единица площ, след пълноправното членство на страната в ЕС, води до преобладаваща заетост на земеделската земя от екстензивни култури и редуциране на интензивните производства в отрасъла (Петков, 2013; Рангелова, 2015). Огледален процес протича и при използваната земеделска площ от актьорите в отрасъла. Все по-малък брой земеделски стопанства концентрират все по-голяма обработваема площ. Успоредно с повишаващата се конкурентоспособност при производството на зърнени и технически култури, се наблюдават редица неблагоприятни процеси, свързани със свиване на интензивните производства. Избраният начин за подпомагане на доходите води и до редуциране броя на малките и средни земеделски стопанства. Свързаните с това миграционни и депопулационни процеси водят до обезлюдяване на селските райони.

В променената политическа конюнктура откритите проблеми мотивират партийните структури да включват в коалиционните споразумения за бъдещо управление предложения за нормативни решения и административни действия, с оглед създаване на по-благоприятни социално-икономически предпоставки за развитие на българското земеделие.

Методически подход

За постигането на поставената цел авторите използват количествени и качествени методи, представителни данни и резултати от цялостни преброявания на земеделските стопанства, структурни анкети, резултати от емпирични социологически изследвания, кабинетни проучвания, интернет източници, елементи от модели на Портьър (Porter) и на Атертон и Лион (Atherton and Lion). Прилагането на научния метод, както и на индуктив-

ния и дедуктивния метод спомагат да се поставят въпроси, изискващи анализ на многокомпонентни процеси в тяхното динамично развитие, за да се открият възможности, стабилизиращи стопанската среда в българското земеделие.

Значимостта на отрасъла и неговото влияние върху състоянието на фермерските стопанства, както и върху стопанската конюнктура в земеделието и в националните икономики се оценява/проследява в световен и регионален формат с емпирична информация от периодично провеждани статистически изследвания. Системата за земеделска счетоводна информация (СЗСИ), FADN и Структурната анкета FSS¹ са източник на макроикономически данни, еднакви за всички държави – членки. Освен наблюдение върху стопанската дейност и доходите на земеделските стопанства, системата е важен източник на информация за проследяването и оценка на въздействието на мерките, предприети в рамките на общностната земеделска политика. Законодателството на Европейския съюз (ЕС) в областта на статистиката на земеделието предвижда подробни и изчерпателни данни за земеделските стопанства да се събират на всеки 10 години чрез провеждане на преброяване на земеделските стопанства, FADN и междинни структурни анкети FSS. Авторите се позовават на данни от проведените от МЗХГ, отдел „Агростатистика“, изследвания и анкети.

Изследователски виждания за социалните процеси в земеделието

Значимостта на земеделието произтича от екзистенциалната роля на произвежданите в отрасъла продукти. Пирамидата на Маслоу е теоретичен еталон, който откроява/приори-

¹ Система за счетоводна земеделска информация (СЗСИ) <https://www.mzh.government.bg/bg/statistika-i-analizi/sistema-za-zemedelska-schetovodna-informaciya/sistemata/> Farm accountancy data network (FADN) https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/farms-farming-and-innovation/structures-and-economics/economics/fadn_en и Структурна анкета (FSS) <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/farm-structure-survey>

тизира ролята на физиологическите потребности за развитието на индивида. Удовлетворяването на нуждите от храна е неотменим аргумент за мястото на първичния отрасъл във всеки социално-икономически модел на обществено развитие. Оттук може да се изведе значимостта на социума при създаване на условия за благоприятно съчетаване на производствените фактори в земеделието, което включва и политически решения, съобразени с процесите в отрасъла.

Най-голямото предизвикателство за Европа в селските райони през следващите години е предоставянето на по-широк и по-разнообразен комплекс от стоки и услуги от насърчаваните през последните 50 години, по начин, който може да бъде поддържан в условията на увеличен натиск от пазарно-производствени и природни фактори. В рамките на следващите 20 години държавите – членки е необходимо да стигнат до ново стъпало в сел-

скостопанските хранителни системи, внимателно планиране и управление на земеделските ресурси чрез политика, за да се поддържа капацитетът им. Приемствеността между поколенията във фамилените стопанства също е важен фактор за постигане на конкурентоспособност по съвременни и модерни начини. Тенденцията по отношение на образоваността на наследниците на стопанствата е обнадяваща, тъй като все повече млади хора получават специализирано образование и имат намерение да продължат семейния бизнес, като го модернизират и осъвременят с новите научни достижения (Dwyer, 2013).

В свои разработки Atherton, A. и Lyon, F. (2001) определят социално-икономически модел, който включва следните компоненти: Първи основен панел е представяне на личностните характеристики на земеделския стопанин (пол, възраст, мотивация, мениджърски опит, водещите Pull и Push фактори; Вто-

Схема 1. Конкурентни предимства по Портър
Scheme 1. Porter's competitive advantages

Източник: Porter, M. E. (2003, August–October) "The economic performance of regions", *Regional Studies*, Vol. 37, Nos. 6/7, pp. 549-578.

Source: Porter, M. E. (2003, August–October) "The economic performance of regions", *Regional Studies*, Vol. 37, Nos. 6/7, pp. 549-578.

рият панел от модела характеризира селскостопанската дейност с присъщите ѝ особености за отрасъла и региона, в който оперира земеделското стопанство. За целта ние използваме част и от двата панела на модела, за да подсилим важността на социално-икономическата роля на селското стопанство, да насочим вниманието към отделни маркери, открояващи съществуващи проблеми и тенденции за развитие.

В известния си труд „Конкурентното предимство на нациите” М. Портър (2003) задълбочено анализира защо даден регион постига икономически успех. На преден план се очертават факторните условия, включващи в себе си социалния капитал, природните ресурси, специализираното местно търсене и др.

Изборът на вида селскостопанска дейност и практиките, с които се осъществява, зависи от икономическите характеристики на стопанството, фактори на средата, личностни качества на земеделския производител и др. Мотивацията за развитие на земеделска дейност е следствие от влияние на множество фактори като природни и трудови ресурси, финансово подпомагане по линия на ОСП и държавната подкрепа, пазарната среда и др.

Изследователи от държави с традиционно силно селско стопанство считат, че развитието на нови управленски решения в земеделието е свързано с модернизацията на отрасъла и мултифункционалното развитие на селските райони (Žmija, 2001). Темата за развитието на селските райони е обект на множество икономогеографски, икономически и научни изследвания в областта на регионалистиката (Muller, E., 1995). Тематиката за селото навлиза трайно в политиката на ЕС за устойчиво развитие с политическите заявки от документите Европа 2000+ (1995), Европейската перспектива за пространствено развитие (1999), с реформираната Обща селскостопанска политика и подсилен „втори стълб“ за развитие на селските райони след 2000 г., и с възможностите за интегрирано развитие на градските и селските райони. Този подход се налага поради увеличаване на различията в резултат на структурните промени в селско-

то стопанство, липсата на алтернативна заетост, увеличаването на бедността в селските райони, емиграцията и обезлюдяването.

Състояние и тенденции в развитието на българското земеделие

Провеждането на представителни емпирични (*representative empirical*) изследвания е регламентирано от задължителен законодателен акт, който се прилага в своята цялост от всички страни на ЕС. Това са регламенти на Съвета на ЕС. Държавите – членки приемат свои закони за прилагане на регламента. Централната роля в Регламента е отредена на селскостопанското преброяване, което е гръбнакът на въведената от законодателството система от изследвания в областта на селското стопанство. Духът и философията на законите разпоредби в Регламента са основани на необходимостта от продължаване на Програмата за европейските изследвания за структурата на земеделските стопанства, която стартира през 1966 г., като се проучват тенденциите на ниво ЕС, и се създава база от статистически познания. Тези познания са необходими при разработването, изпълнението, наблюдението, оценката и прегледа на свързаните политики в ЕС, и конкретно на ОСП, включително мерките за развитие на селските райони, политиките на ЕС за околната среда, адаптирането към измененията на климата и смекчаването на последиците от него, промените в земеползването и някои от целите за устойчиво развитие на ООН.

Събираната информация е в отговор на задълженията към обществото, което обективно и безпристрастно трябва да бъде информирано за състоянието и тенденциите в развитието на селското стопанство в държавите – членки на ЕС, в т.ч. и в България. Подкрепяме мнението, че представителните данни² са богатството, към което поколения по-

² С текстовете на Регламент (ЕС) 2018/1091 на Европейския парламент и на Съвета относно интегрирана статистика за земеделските стопанства се въвежда изискване да бъде осигурена представителна информация за 98% от използваната земеделска площ и 98% от животинските единици във всяка държава членка.

требителите на данни – политици, изследователи, представители на бизнеса, граждани, ще посягат за целите на своите проекти, сравнения, анализи, модели и стратегии (Николова, 2020: 43).

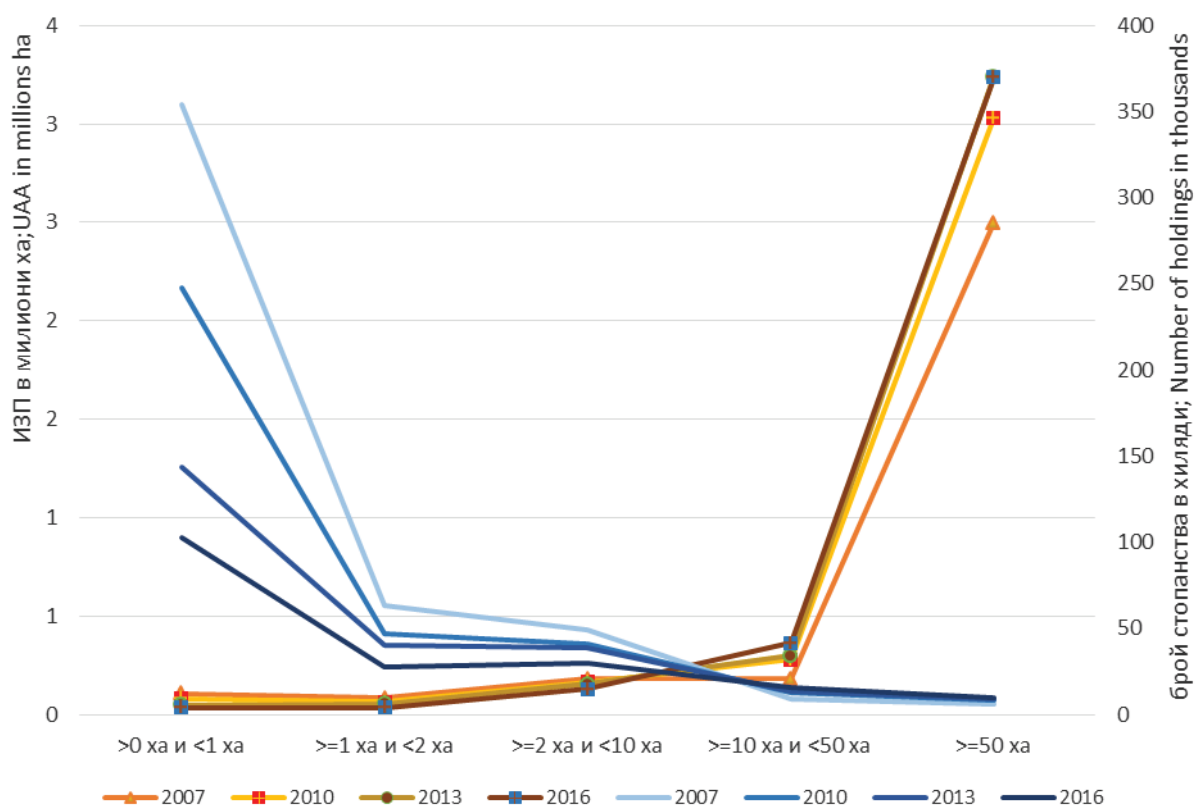
На фиг. 1 с помощта на графичния метод са представени окончателни данни от проведени статистически наблюдения през 2007, 2010, 2013 и 2016 г. Периодът на наблюдение обхваща първите 10 години от пълноправното членство на България в ЕС–27 и отразява тенденции, които бележат развитието на нашето земеделие при прилагането на общностната земеделска политика.

Анализът на представената информация разкрива процес на изразена и засилваща се

дихотомия³ между използваната земеделска площ и структурата на стопанските субекти, опериращи в българското земеделие. Прилагането на Общата селскостопанска политика води до увеличаване на размера на ИЗП в големите земеделски стопанства. Субсидирането на производството на единица площ, като начин на подкрепа за актьорите в отрасъла, е лесен за администриране процес. Това е основен аргумент при избора му през 2007 г. При относително скромното национално подпомагане за селскостопанското производство, отвореният, при това с разширени възможности външно-търговски обмен, българското земеделие все повече придобива монокултурен облик. Големите стопанства индустри-

³ От гръцки: *διχотомία* – „разделяне на две“

ИЗП и земеделските стопанства в България
UAA and Number of holdings in Bulgaria

Фиг. 1. ИЗП и земеделски стопанства в България
Fig. 1. UAA and number and holding in Bulgaria

Източник: Министерството на земеделието, храните и горите. Отдел „Агростатистика”.
Source: Ministry of Agriculture, Food and Forestry. Agrostatistics Department.

лизират производствените процеси, отглеждат културни растителни видове със слята повърхност, модернизират технологичните решения с помощта на подкрепата по линия на европейските фондове. В хода на проведено кабинетно проучване, при изпълнение на проект ПОЗЕСИН, авторите на статията оценяват положителната роля на повишената конкурентоспособност, постигнатите обеми на производство с високи качествени показатели за подобряване на стопанската конюнктура в българското земеделие и повишаване на създаваната от отрасъла стойност в националната икономика.

При съществуващата структура на производствени единици в българското земеделие преобладават едри и дребни земеделски стопанства. Първите се специализират предимно в производство на зърнени и технически култури, а вторите в животновъдство, фуражно производство, в отглеждането на зеленчуци, плодове и други трудоемки култури. Средните земеделски стопанства, които са еталон за фамилно стопанство в ЕС–27, у нас са все още неустойчиви. В районите с най-големи площи обработваема земя се намират и най-едрите стопанства. Най-много обработваема земя е концентрирана в Северозападния район. На следващо място е Североизточният район. Югоизточният район е трети по размер на ИЗП, следван от Северния централен. Отглежданите у нас зърнено-житни култури са съсредоточени в Северна България. Обикновената пшеницата е с най-голямо стопанско значение сред зърнено-житните и заема 65% от тях. Царевицата за зърно е втората по значимост зърнено-житна култура. Техническите култури заемат 33,5% от обработваемата земя у нас. Най-много площи се отглеждат в Северозападния район, където са и най-големите стопанства. Североизточният и Югоизточният райони са следващите със съществен дял при отглеждането на технически култури. Слънчогледът е основна техническа култура, най-широко застъпена в Северна и Югоизточна България. Традиционно у нас зеленчуци, пъпеши, дини и ягоди на открито се отглеждат в Южен централен

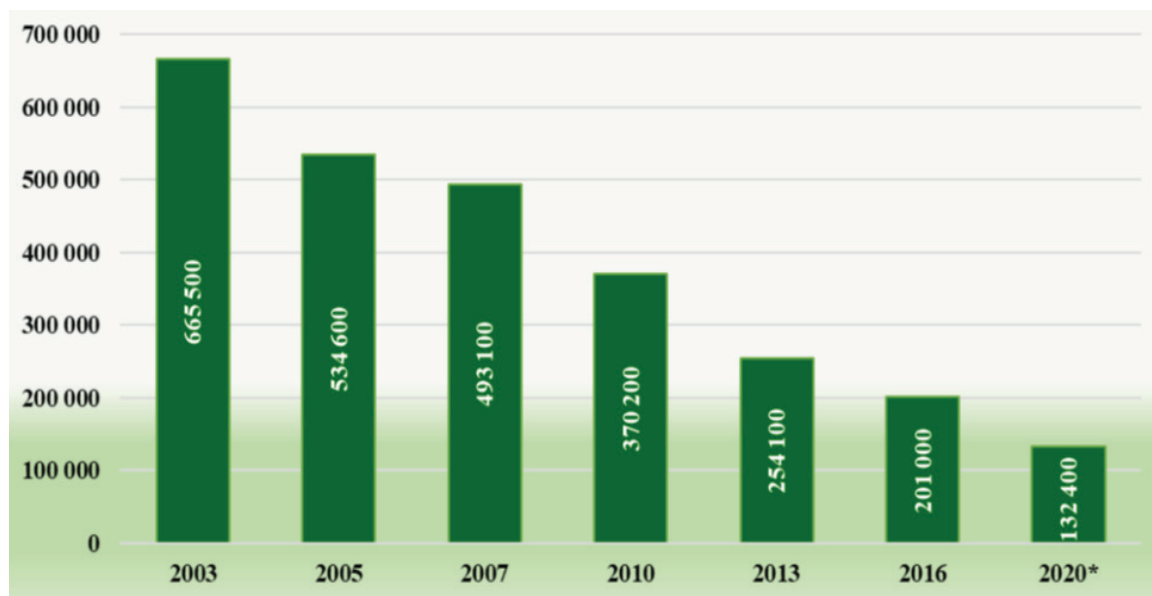
район – 43% от площите, заети със зеленчуци в страната. Трайните насаждения са съсредоточени в Югоизточния район, в Южния централен и в Северния централен район. В Северния централен район са регистрирани най-големите по размер земеделски стопанства. В Южния централен и Югоизточния район са концентрирани 70% от лозовите насаждения в България. В тези два района се отглеждат и 2/3 от лозята с винени сортове (МЗХГ, Аграрни доклади). Налице е преразпределение на производствените фактори в земеделието и концентрацията им в по-малък брой производители. Това е и основната причина да расте средната производителност на стопанство. Най-големият източник на средства за селското стопанство са директните плащания на площ, които заедно с националните доплащания на площ стимулират производството на зърнени, технически и фуражни култури, и при които разходите за производство са относително ниски (МЗХГ, Аграрни доклади).

Продължава тенденцията към намаляване броя на земеделските стопанства във всички райони на страната.

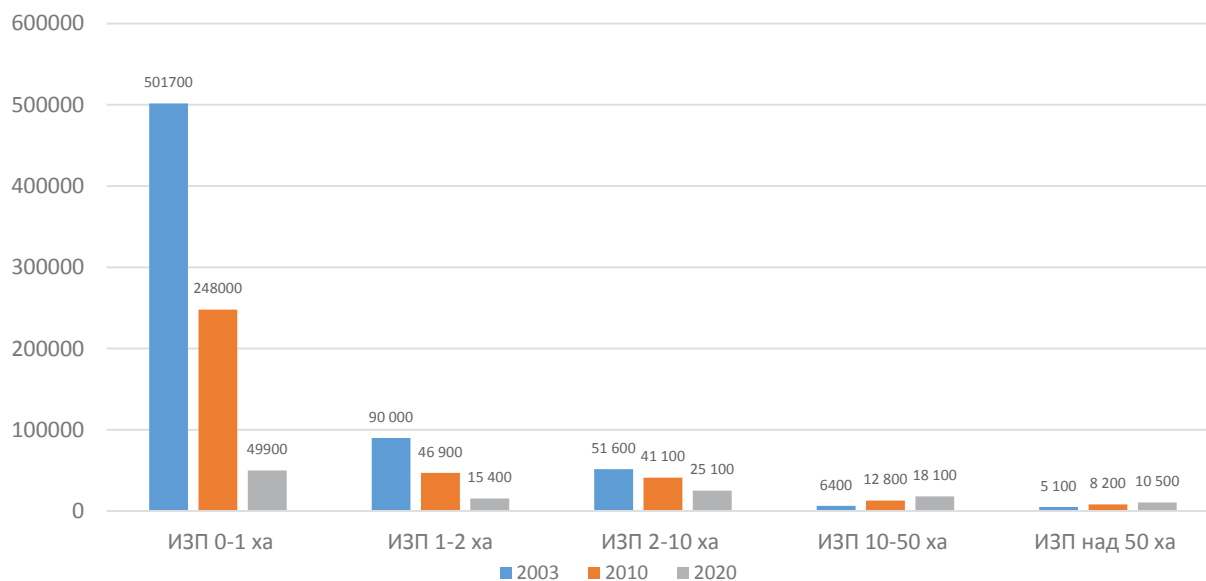
Значително намалява броят на стопанствата с ИЗП под 10 ха спрямо 2010 г. Най-голямо е намалението (80%) на стопанствата с ИЗП до 1 ха. Около 9% от стопанствата (с 50 ха и повече ИЗП) стопанисват 85% от ИЗП. Техният брой се увеличава с 28% спрямо преброяването през 2010 г.

Процесите на редуциране са най-динамични в дребните стопанства (до 2 ха), като намалението е почти 2 пъти. В по-малка степен намаление е отчетено и при малките стопанства (от 2 до 5 ха) – с близо 18%. Протичащите процеси се характеризират с положителна тенденция на двойно увеличение на броя на средните стопанства (от 10 до 50 ха) и с близо 36% увеличение на сравнително по-едрите стопанства – с размер на ИЗП над 100 ха. Настъпват промени и в структурата на ИЗП по групи стопанства, в зависимост от техния размер.

Чувствителното намаление на общия размер на ИЗП, стопанисвана от дребните и малки стопанства, води и до значително намале-

Фиг. 2. Брой на земеделските стопанства по години
 Fig. 2. Number of holdings by statistical regions of the Bulgaria
 Източник: МЗХГ, Отдел „Агροстатистика”.
 Source: MAFF, Agrostatistics Department.

Фиг. 3. Разпределение на ИЗП по размер стопанисвани площи
 Fig. 3. Distribution of UAA by size of managed areas
 Източник: МЗХГ, Отдел „Агροстатистика”.
 Source: MAFF, Agrostatistics Department.

ние на този дял в общата ИЗП в страната. Процесите са най-осезаеми при дребните и малки земеделски стопанства, поради характера на техния генезис. Това са натурални стопанства

без възможности за модернизация, влагат в производството основно ръчен труд, с труден пазарен достъп, без потенциал за кандидатстване по линия на ОСП, с ниски възмож-

ности за растеж. Стопанската конюнктура, в която до момента функционира, не предполага институционална подкрепа за тяхното развитие. Съществуването на малките актьори изпълнява социални функции. В хода на теренната работа, във връзка с изпълнението на дейностите по проект ПОЗЕСИН, авторите регистрират мотивация с широк спектър: „обичам земята“, „произвеждам чиста храна за семейството и близките си“, „чувствам се свободен и полезен“, „живея и работя на земята на моя род...“, „съхранявам местните сортове и традиции и това ми носи удовлетворение“. Това са маркери, които показват устойчивостта на малките стопански субекти в българското земеделие. Променящата се световна и европейска преоценка за социално-икономическата значимост на земеделската роля на малките фамилни единици е предпоставка за тяхното изваждане „пред скоби“ от либералните канони за пазарна устойчивост. Социумът преоткрива ролята на кръговата икономика, биоразнообразието, регенеративното земеделие и все повече се фокусира върху състоянието на човешката жизнена среда, взаимнообвързаността/взаимозависимостта ѝ с климатичните промени. Променената философия, включваща отражението на стопанската дейност и необходимост от разширено и задълбочено знание за значимостта ѝ върху съхраненото качество на трудно възобновимия природен ресурс, преоткрива функционалността на малките земеделски единици. Ролята им в това отношение е неотменима. Без тяхното съществуване селските райони са подложени на риск от обезлюдяване. Както споделя млад фермер: „Ако не мина с косачката, до три години борвете ще завземат дворните места, а мечките ще влязат в къщите“. Малките стопанства са и еманация на ролята на индивида и потенциала на човешкия фактор. Това е маркер за разкриване на синергийни ползи от съчетаване на стопанската дейност на индивида, локалната общност/региона, национална подкрепа и общностна политика в земеделието. Неотменно условие за по-добри социално-икономически резултати е и благоприятната поли-

тическа конюнктура, осигуряваща условия за развитие на всички стопански субекти.

Проявяват се диспропорции в подотраслите и секторите на земеделския отрасъл, които придобиват характер на дисбаланси. Производства, за които страната ни има уникални природно-климатични условия, се оказват „уязвими“. Идеята за подкрепа на доходите, поради избрания начин (на площ), разшири до икономически необосновани размери екстензивното производство у нас. При голяма част от отглежданите преди всичко зърнено-житни култури се създава ниска добавена стойност.

През последните години се отбелязва ускорен процес на специализиране на страната в производството на екстензивни култури – предимно зърнени и маслодайни. Сред основните причини, освен схемата за плащане на единица площ по европейските програми, са и по-ниските производствени разходи при културите със слята повърхност. За разлика от тях, при лозарството, производството на плодове и зеленчуци, тютюнопроизводството, които са традиционни за страната, се отбелязва намаляване на заетите площи.

При така посочените различия трябва да се реши основното противоречие: дали да продължи стимулирането на едроплощното земеделие, или да се подкрепя устойчивост на селско стопанство в лицето и на малките, и на средни ферми, чието съществуване е решаващо за оцеляването и развитието на селските райони.

Потенциал за развитие на малките и семейни ферми

Когато в една общност има социален капитал, хората са сплотени, разчитат един на друг да си помагат взаимно както в общността, така и при търсене на устойчиви връзки с „външния свят“. Става дума за синергията от сътрудничество между съществуващите институции, норми и комуникации за връзката между хората, която дава възможност за успешни съвместни усилия и осигурява ползи за индивида, стопанската единица и региона.

Въпреки съществуването на голям брой организации в аграрния отрасъл, нивото на социалния капитал е сравнително ниско. Очевиден е фактът за голямото му влияние в тази сфера, както и ролята му за устойчивото развитие на локалните общности и местната икономика.

Освен това, социалният капитал е ключов фактор най-вече на регионално ниво, включващ в себе си:

- доверието, сътрудничеството и кооперирането на хората в рамките на даден регион, от гледна точка на „пространство”, характерно с определени икономически особености;
- равнище на промишлено производство и връзки между социалните субекти; близки културно-исторически традиции и ценности, общи интереси, сходен начин на живот и жизнен стандарт;
- разработване и реализиране на общи социални, икономически, демографски, екологични и т.н. стратегии.

Теодор Шулиц (Theodore Schultz, 1902–1998) е американски аграрикономист, който извежда тезата за значимостта на човешкия капитал за подобряване на производителността на земеделието в страната през 60-те години на XX-ти век. Надграждайки теорията си и прилагайки я във всички социални сфери, декада по-късно Шулиц е отличен с нобелова премия за икономика. Доказва, че доходът от човешки капитал превишава дохода от физическия капитал. Методическата рамка на неговите изследвания е надградена и разширена от последователи на школата му. Човешкият капитал по ефективност се определя в зависимост от производителността, а като фактор се включва в производствената функция, заедно с труд, капитал, поземлена рента и др. В литературата се откриват изследвания, фокусирани върху семейното производство, извън социалната функция – ролята на традиционното селско семейство се разглежда като отделен „начин на производство“. Автори като Дж. Колдуел извеждат като специален фокус значимостта на начина на организация на семейното производство (Найденова, 2021:74 и сл.).

Стопанската активност на малките и семейни ферми има основополагащо значение за бъдещото развитие на земеделието и потенциала както на регионално, така и на национално ниво. Включването на млади хора в стопанската дейност, развитие на малък и семеен бизнес е от жизнено важно значение за селските райони, тъй като в голяма част от тези райони селското стопанство е основен фактор за поддържане и развитие на икономическа дейност и осигуряване на устойчива социална структура. Повечето земеделски стопани (представители не само на по-възрастното поколение) считат, че е неприемливо да не обработват притежаваната от тях земя и да пропуснат възможността да произвеждат нещо, което може да подпомогне семействата им и локалната общност. Това рационално поведение на голяма част от хората, живеещи на село, е не само мотив за проява на предприемачески дух, но е и маркер за потенциални източници на синергийни ефекти.

Редица автори (Glover, J., Reay, T., 2013) изтъкват диверсифицирането на бизнеса и семейния дълг като мотивиращи фактори на наследниците за продължаване на семейната традиция, въпреки че икономическата възвръщаемост е минимална. Фамилната ферма се възприема и сантиментално за съхранение на семейните ценности и унаследено право на собственост (бизнес). То следва да се разбира като особен вид „споразумение между родители и наследници“. Обикновено тези договорености са „устни и неформални“. Силната връзка на потомствените млади фермери с родното място, със земеделската земя и фамилните традиции е надежден мотив за задържане на младите хора в земеделието.

Доклад на Европейската комисия от 2017 г. (Относно актуалното положение във връзка с концентрацията на земеделска земя в ЕС) е записано, че „европейският модел на земеделско производство е основан на многофункционално селско стопанство, характеризиращо се с малки до средни семейни стопанства, притежаващи земя“ и, че „наред с производството на храни, малките земеделски стопанства изпълняват много важни социални и

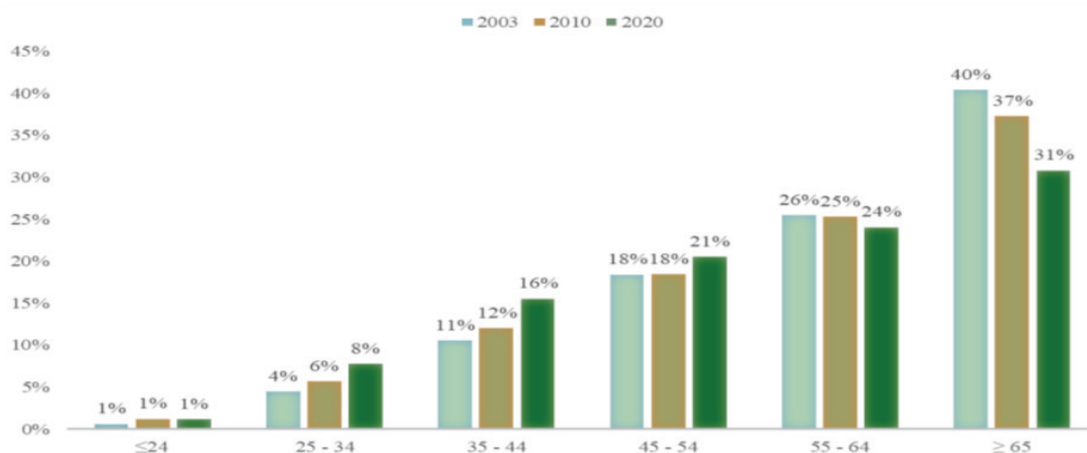
екологични функции, които индустриализираният модел на земеделско производство не винаги може да осигури. И още, че дребното и средното селско стопанство, осъществявано самостоятелно от семейства или с подкрепата на потребителите, е многообещаващ модел за бъдещето, включително от икономическа гледна точка, тъй като често такива стопанства се характеризират с добра вътрешна диверсификация, което ги прави устойчиви, и допринася за високо ниво на добавена стойност в селските райони“.

Емпирични предварителни данни от представителното изследвания на МЗХГ, отдел „Агростатистика“ през 2020 г., разкриват интересна положителна тенденция (фиг. 5). Във възрастовата структура на управителите на земеделски стопанства се регистрира ръст в относителния дял сред по-младите възрастови групи. Тенденцията, регистрирана при пълното преброяване през 2003 г., се утвърждава и разширява при проведеното през 2020 г. представително изследване на земеделските стопанства у нас. Това е сигнал за положително влияние на общностната земеделска политика и потенциал за оживяване на земеделието в селските райони. Процесът е маркер за проява на бъдещи социално-икономически ползи и предпоставка за засилена на-

ционална политика на укрепване и създаване на устойчивост в земеделските структури. Младите селскостопански производители са човешкият фактор, който осигурява бъдеще за поддържане и разширяване на селскостопанската дейност. Селските райони предоставят нови възможности, от които могат да се породят синергийни ползи за живеещите в тези райони, както и да се реализират нови социално-икономически перспективи за българското земеделие. Промяна на политиката в тази насока е необходима както в европейски, така и в национален план. В тази насока са редица глобални и регионални процеси, обличени в общностни документи на ООН, „Зелената сделка“ на ЕС и др.

Националните държави също променят свои политически решения в духа на нагласите на социума, общностите, настроенията на гражданите и очакванията за промяна. У нас промяната е необходима и поради ускорения темп в намаляване на селските жители (фиг. 5).

В процеса на изпълнението на изследователската програма на проект ПОЗЕСИН, авторите откриват и изследват интересни казуси. Същите са носители на различа информация, индикатор за устойчива мотивация и индивидуални решения и на млади хора да се

Фиг. 4. Възрастова структура на управители на земеделски стопанства
Fig. 4. Age structure of farm managers

Източник: МЗХГ, Отдел „Агростатистика“.
Source: MAFF, Agrostatistics Department.

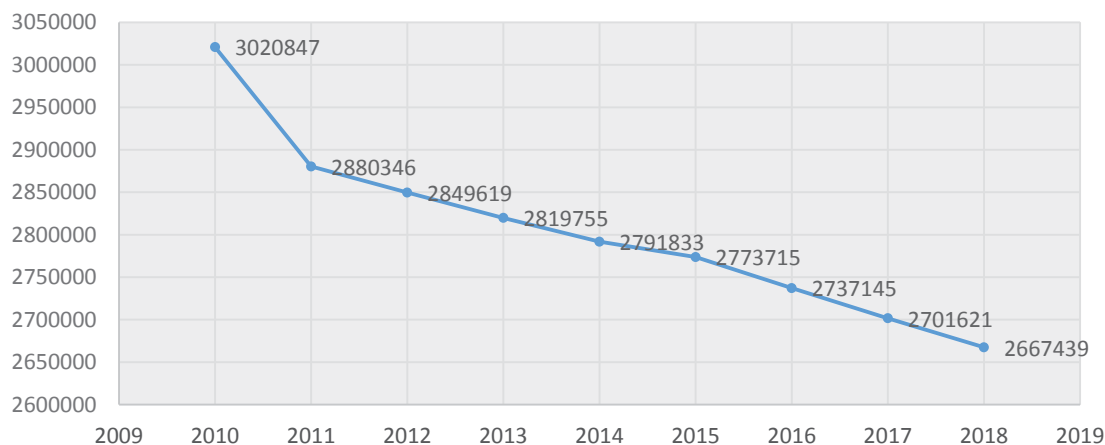
занимават със земеделие в собствени фамилни стопанства. Общото в двата казуса, единият от които е от интернет източник, е, че дейността се разгръща на наследена земеделска земя.

Първият казус представя случай на млад човек, който след десетилетен труд в чужбина се връща в родния край и, въпреки многото трудности, заявява, че няма да се откаже от земеделската дейност (каре 1).

Социокултурните традиции и наследената обич към земята са живи и се предават от поколение на поколение. Младият стопа-

нин споделя открито обичта си към това, което прави, и не крие, че тя се корени в детските му спомени. Традициите и неформалните норми със своята устойчивост са фундамент за създаване на земеделско стопанство, както и опора за преодоляване на трудностите. Темата е предмет на изследователски интерес и от други социални науки. Това потвърждава положителното отношение на социума към проблемите в първичния отрасъл у нас.

При теренна работа, през м. юли 2021 г., авторите реализират втори казус със същата изследователска насоченост. Това е случай на

Фиг. 5. Население в селските райони
Fig. 5. Population in rural areas

Източник: НСИ, собствени изчисления.
Source: NSI, own calculations.

Млад 40-годишен земеделски стопанин отглежда 20 000 декара с различни зеленчуци. Със зеленчукопроизводство започнал да се занимава преди осем години. Тогава се завръща в родината, след 12 години прекарани в чужбина. Според него държавата дава приоритет на зърнопроизводителите и забравя останалите производители. По думите му няма по-вкусни и качествени от зеленчуците родно производство. Категоричен е, че въпреки трудностите не би заменил земеделието с друга работа, тъй като е свикнал от малък и му доставя удоволствие.

Каре 1. Актуални примери
Box 1. Current examples

Източник: <https://www.dnes.bg/business/2021/11/30/imame-dadenosti-za-otglejdane-na-shafran-no-ne-i-pazar.51235>
Source: <https://www.dnes.bg/business/2021/11/30/imame-dadenosti-za-otglejdane-na-shafran-no-ne-i-pazar.51235>

семејно стопанство, в което се трудят три поколения, основавано преди три десетилетия, заложено на възстановена собствена земя. Това се споделя с нотка за приповдигнато настроение и гордост. Мотивът е да се осигури поминък на младите, за да не заминат в чужбина. Стопанството функционира успешно, въпреки неизбежните проблеми с работна ръка и реализация на продукцията. Третото поколение в семейството вече навлиза активно в дейността на земеделското стопанство. В периоди на кампании, напр. при засяване на семената за отглеждане на разсад, се включват и най-възрастните, четвъртата генерация в рода.

Дейността на стопанството се разгръща върху няколко парцела в землището, с обща площ от 60 дка обработваема земя, заета с дини и пъпеши и 45 дка житни култури. Ежегодно се сменят местата на отглежданите култури по първоначален съвет от най-възрастните членове на семейството. Това вече е осъзната необходимост за опазване на качествата на почвата и опазване на посеви-те от вредни и упорити плевели. Намаляването на растително-защитните мероприятия, освен екологически, води и до икономически ползи, което се осъзнава от грижовната стопанка, на видима възраст малко над 60 години. Възможността за диверсифициране на риска чрез отглеждане на две, три и повече култури е оценена „от живота“. По този начин се намалява опасността от климатични рискове, от рязкото намаляване на цената на една култура, трудности при реализацията, и се предотвратяват фатални за дейността загуби. Това, разбира се, предполага наличие на една добре обмислена стратегия относно и финансирането (получаване на субсидии). Част от тази стратегия е и изборът на място за продажба на продукцията. На главен път в посока гр. Пловдив е разположено фургончето, в което е стоката, кантарът и... бъдещето на стопанството. Традиционните клиенти са от региона, познават качеството на стоката и предпочитат да си купят от тук, вместо от хипермаркетите. Задаваме няколко въпроса, в отговорите на които жената охотно споделя

проблемите си. Доволна е, че местната власт ги подкрепя и стимулира според възможностите. Позволява им да продават, осъзнавайки, че това са жители на общността, които ѝ осигуряват бъдеще. Като тях в региона има още около 20–25 подобни семейни производители, които са на този импровизиран пазар от години. Но подкрепата е неформална, изразяваща се в административна толерантност при тяхното позициониране край пътни артерии, осъзнавайки че това е начин „за прехрана“ и реализация на продукцията. Най-трудно е, когато не може да се реализира цялата произведена продукция. За миналата (2020) година на полето са останали тонове неприбрана и непродадена продукция от дини и пъпеши. Загубите са за хиляди левове.

Собственичката споделя, че вносът на силно субсидирани плодове и зеленчуци от съседни държави често измества родното производство. Част от местните производители се отказват да се занимават със земеделие, докато не се намери начин да се сложи край на по-евтиния, но по-некачествен внос. Споделя, че част от семената, които използва в тяхното стопанство, са внос от Сърбия, но с гордост заявява, че по-вкусни дини и пъпеши от местните няма да намерим на пазара. Част от семената, които използват в семейното стопанство, са от местни сортове, които се отглеждат от години в съседните села.

Историята на това стопанство очертава висок потенциал за промяна в региона със засилено участие на местната власт. Традиционният секторен подход се фокусира върху хоризонтални връзки и конкурентна взаимозависимост (връзки между преки конкуренти с подобни дейности, опериращи на едни и същи пазари), докато регионалният клъстерен подход акцентира върху значимостта на стимулиране и партниране между различни малки стопанства, и симбиоза на взаимозависимост, базирана на синергия.

Изследователският интерес на авторите е провокиран и от заявените намерения за актуална промяна в политиката към българското земеделие, заявена от бъдещите парламентаристи след поредния изборен процес, при-

ключил през м. октомври 2021 г.⁴ В качеството си на бъдещи управляващи, формациите, които предстои да вземат политически решения и да административират общностната и национална политика, доста точно идентифицират проблемите в отрасъла. Фокус в проведените предкоалиционни преговори е проблемна област, оформена от процеси на дисбаланси в подотраслите и секторите на селското стопанство, проява на неравенства при използваната земеделска площ, категориите и видовете стопанства, и др. Бъдещите парламентаристи и управленци изказват единно мнение за първопричината за това състояние на икономическата система на селското стопанство у нас⁵. Избраният начин за субсидиране на площ и неравномерното разпределение на общностния и национален финансов ресурс в подкрепа на заетите в отрасъла се оценяват за част от проблемите за диспропорциите/неравенствата в отрасъла. Преобладаващата част от паричните потоци се „усвояват“ от относително малък брой земеделски стопанства. Подкрепата за доходите се превръща в средство за подкрепа на стопански актьори, които нямат нужда от такава помощ. Заявената готовност тази „релефна за обществото несправедливост“ да бъде прекратена е маркер за потенциални социално-икономически позитиви и перспективи за българското земеделие. Ограничителен таван при ИЗП би насочил финансови средства към стопанства от т.н. уязвими сектори и би разширил възможностите за производство на продукция, за която България има благоприятни природни дадености. Следващ маркер за перспективи от социално-икономически род, е и идентифицираният проблем при реализацията на произведената продукция. Скъсяване на веригите на доставка, директната връзка производител–потребител е работещо европейско решение, за което у нас има силно позитивна нагласа, но липсваше политическа подкрепа

⁴ [⁵ \[в тази насока. Маркер за проява на отговорно политическо решение е и публично заявено то намерение от новите парламентаристи да предприемат необходими законодателни промени, за да се промени отношението на политически отговорните фактори към заетите в отрасъл „Земеделие“. Преоценката на неговото значение за националната икономика е очаквана от обществото у нас.\]\(https://m.dir.bg/business/pazari/smyana-na-modela-v-zemedeliето-eto-kak-predlagat-da-stane-tova-pregovaryashtite активно на 24.11.2021 г.</p></div><div data-bbox=\)](https://www.segabg.com/hot/category-economy/kiril-petkov-shte-izgonim-politicheskite-investitorizemedeliето активно на 24.11.2021 г.</p></div><div data-bbox=)

Обобщение

Мултифункционалността на земеделския отрасъл има стабилизираща роля за селската икономика. Семейното земеделие е не само заетост, а по-скоро начин на живот. Фамилният бизнес на село предполага уседналост, която произтича от връзката и зависимостта на стопанската дейност с жива и нежива природа. Социално-икономическите подходи се изразяват в осигуряване на устойчив поминък на актьорите от селските райони в България, където се намират едни от най-ценните биотопи в Европа. Производството на местна храна с високи вкусови качества, с богат витаминен и аминокиселинен състав води до: осигуряване на здравословна храна, поминък за местното население, приход за местната икономика и намаляване на натиска на миграционните процеси върху демографската ситуация в селските райони. Създава се мотивация, която е сплав от социокултурни традиции, дейности, в които се вплитат растителни и животински културни видове. Отглеждането им увелича с ежедневно променящия се и видим резултат не само в натурални и стойностни икономически показатели, а и с отражението върху местния пейзаж, осигуряващ естетическа наслада с добавена стойност не само за земеделските стопанин, но и за цялата локална общност.

За да се съхрани този потенциал и да се развият откроените в статията положителни маркери в синергийни ползи за социално-икономическото развитие на българското земеделие, авторите идентифицират променената политическа конюнктура като съществен фактор за подобряване на икономическа-

та система в първичния отрасъл и средата за развитие на земеделие в селските райони.

Благодарност

Настоящата статия е част от изследване в рамките на проект „Поземлени отношения и европейска политика: синергия и перспективи за българското земеделие (ПОЗЕСИН)“, изпълняван с финансовата подкрепа от Фонд научни изследвания при МОН, договор КП-06-Н35/2 от 18.12.2019 г., за което авторите изказват специална благодарност.

Литература

- Анастасова – Чопева, М.** (2020). Проблеми на младите фермери в България с достъпа до земеделска земя и инвестиционна активност в поземлените ресурси. *Икономика и управление на селското стопанство*, 65(3), 14-26
- Бенчева, Н.** (2010). Изграждане на регионални агроклъстери – предимства и перспективи на развитие. Годишник на Колеж по икономика и администрация – Пловдив. Т. VII, 9-18.
- Габе, П.** (1890). По земеделския въпрос. Изд. Скоропечатница на Спиро Голубчев, Русе. 1890 г. с. 46.
- Кабакчиева, П.** (2007). Двуделият Янус: Европейски правила в посткомунистическа среда. Случаят САПАРД. *Социологически проблеми*, 39(3-4), 121-150.
- Котева, Н.** (2016). Развитие и конкурентоспособност на земеделските стопанства в България в условията на ОСП на ЕС. Изд. „Авангад Прима“. С. 2016. ISBN 978-619-160-635-1
- Коцева-Тикова, М. & Мочурова, М.** (2021). Биоекономическата активност в България в условията на коронавирус. *Икономика и управление на селското стопанство*. 66(3), с. 85-94.
- Мантарова, А.** (2018). Институции, неправителствен сектор и граждани в подкрепа на развитието на биоземеделието в България. *Политически хоризонти*. Година II, бр. 6. ISSN: 2534-966X, с. 117-140.
- Найденова, П.** (2021). Развитие на демографската мисъл в България. Демографските нюанси от интерес за нашите изследователи. *Политически хоризонти*. Година V, бр. 5. ISSN:2534-966X, с. 72-126.
- Николова, Г.** (2020). Преброяване на земеделските стопанства в България през 2020 година – цели и предизвикателства пред селскостопанската статистика. *Статистика*, бр. 3, ISSN 2367-5489.
- Петков, В.** (2013). Потенциални икономически ефекти от промените в ОСП през програмния период 2014–2020 г. върху българското селско стопанство. *Икономика и управление на селското стопанство*, 58(3)..
- Рангелова, Р.** (2015). Селското стопанство като фактор за промени в българското село. *Достъпно онлайн на: http://www.omda.bg/uploaded_files/files/articles/SELA_za_PRODAN-2_1429175939.pdf*.
- Съйкова, Св., Атанасов, А., Ченгелова, Е.** (2014). Социалните емпирични изследвания. Методологически аспекти. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, ISBN 978-954-322-788-4, 394 с.
- Тодорова, Ст.** „Структурни аспекти на социалния капитал в българското земеделие“, <http://www.jaem.info/2007/01-07-07.pdf>
- Хаджийски, Ив.** (1974). Оптимистична теория за нашия народ. Том 1. Бит и душевност на българския народ. Том 2. София. Български писател.
- Atherton, A., & Lyon, F.** (2001). Segmenting Support for Small and Medium Enterprises: Identifying and Disseminating Best Practice the Foundation for Small and Medium Enterprise Development. *University of Durham, Durham*.
- Eikeland, S., & Lie, I.** (1999). Pluriactivity in rural Norway. *Journal of Rural Studies*, 15(4), 405-415.
- Frankelius, P.** (2009). Questioning two myths in innovation literature. *The Journal of High Technology Management Research*, 20(1), 40-51.
- Glover, J. L., & Reay, T.** (2015). Sustaining the family business with minimal financial rewards: How do family farms continue? *Family Business Review*, 28(2), 163-177.
- Jarillo, J. C., & Stevenson, H. H.** (1991). Co-operative strategies - The payoffs and the pitfalls. *Long range planning*, 24(1), 64-70.
- Mihailova, M.** (2020). The state of agriculture in Bulgaria–PESTLE analysis. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 26(5), 935-943.
- Moore, J. F.** (1993). Predators and prey: a new ecology of competition. *Harvard business review*, 71(3), 75-86.
- Muller, E.** (1995). Europe 2000+. Cooperation for European territorial development. <http://aei.pitt.edu/41761/>
- P. Dwyer & Shaw, S.** (eds.). (2013). An Introduction to Social Policy. London and Thousand Oaks, CA. *Journal of Social Policy* 43(04):863-865, pp. 224, DOI:10.1017/S0047279414000518.
- Porter, M. E.** (2003, August–October). The economic performance of regions. *Regional Studies*, Vol. 37, Nos. 6/7, pp. 549-578.
- Rosenfeld, S. A.** (1997). Bringing business clusters into the mainstream of economic development. *European planning studies*, 5(1), 3-23.

Sabeva, M. (2020). Effect of Policy Measures Supporting the Agricultural Sector in Bulgaria After EU Membership. *Economic Alternatives*, (1), 91-104.

Schultz, T. (1964). *Transforming Traditional Agriculture*. Yale University Press, Economic Growth and Agriculture, MacGraw-Hill, 1968.

https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf

<https://m.dir.bg/business/pazari/smyana-na-modela-v-zemedeliето-eto-kak-predlagat-da-stane-tova-pregovaryashite> активно на 24.11.2021г.

<https://www.segabg.com/hot/category-economy/kiril-petkov-shte-izgonim-politicheskite-investitori-zemedeliето-активно> на 24.11.2021 г.

<https://www.unwe.bg/doi/eajournal/2020.1/EA.2020.1.05.pdf>

<http://arbitrageresearch.com/bg/wpcontent/uploads/2021/11/%D0%A3%D1%81%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf>

<https://www.dnes.bg/business/2021/11/30/imamedadenosti-za-otglejdane-na-shafran-no-ne-i-pazar.51235>